

қарашларини ёритиб бериши билан катта аҳамият касб этади.

Учинчи тоифа ишларга А.Нурмонов ва Б.Ўринбоевларнинг тадқиқотларини киритиш мумкин.

А.Нурмонов ўзбек тилшунослигининг асосларини туркий дунё фалсафаси, туркий тилшуносликнинг илк намунаси «Девону лугатит ат-турк» каби асарлардан кидиради. Бу бежиз эмас, балки тил қонуниятлари фалсафий қонун ва категориялар ичида ёритилиши ўзининг узок тарихига эга.

Шуниси эътиборлики, А.Нурмонов ўзбек тилшунослиги тарихини илк бор даврлаштиради ва унга ўрнатган даврлари бўйича ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлаган ҳолда тавсифлар беради ва ўзбек тилшунослигини даврлаштиришда тарихий-сиёсий таъмоилдан келиб чиққанлиги кўриниб туради.

Адабиётлар

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2002, 165-202-б.
2. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиши тарихидан (1875-1917 йиллар рус туркологлари асарлари асосида). Номзодлик диссертацияси. –Тошкент. 1975; Чичулина Л.Г. Из истории изучения узбекского языкознания (по трудам русских туркологов 1917-1974г.г.). Номзодлик диссертацияси. –Тошкент: 1975.
3. Қурбонова М.М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Номзодлик диссертацияси. –Тошкент: 1993; М.Қурбонова. Фитрат - тилшунос – Тошкент, «Университет», 1996.
4. Бобомуродова Ш.Э. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Тошкент: 2002.
5. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: «Фан», 1982.

Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining shakllanishini o'rganishning ba'zi masalalari muhokama qilinadi.

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы изучения становления узбекского языкознания.

In the article the author deals with the problems of studying the periodization of Uzbek Linguistics.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ МӘНИЛЕРІ ҲАҚҚЫНДА

У.К.Кеулимжаева - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, синоним, синонимик фразеологизм, соматик фразеологизм, компонент.

Ключевые слова: фразеологизм, синоним, синонимичный фразеологизм, соматический фразеологизм, компонент.

Key words: phraseological units, synonym, synonymous phraseologism, somatic phraseologism, component.

Бүгінги күнде фразеология тез пәт пенен раўажланып баратырған лингвистиканың айрықша бир тараўына айланды. Фразеологизмлердің халықтың руўхый мәдениеті, социаллық турмысы тийкарында қәлиплесіўин этнолингвистикалық, этномәдени, прагмалингвистикалық, социолингвистикалық аспектерлері бағдарында изертлеўлер раўажланбақта. Фразеологизмлер – ҳәрбир тилдің көркем образлы, мәни өткирлигине ийе болған бийбаха байлығы [1:5].

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің мәнилик түрлериниң ишинде адамның дене мүшелерине байланыслы сөзлер менен келген фразеологизмлер белгили орын тутады. Бундай сөзлер фразеологизмлердің қурамында усы дизбектиң уйтқысы ретинде хызмет етеди. Мәселен, тил, жүрек, көз, аўыз, қол, тис, аяқ хәм т.б. сөзлер уйтқы сөзлер қатарына киреди» [2:31]. Ал, белили қарақалпақ алымы Е.Бердимуратов: «Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң көпшилиқ топары адамзат тарийхында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен қубылыслар дөгерегинде пайда болғанлығын көремиз» деген пикирди айта келип, адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы тил, аўыз, жүрек, қол, бет, бас, мурын, қулақ, өкпе сөзлері фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурамында өнимли ушырасатуғынын атап көрсетеди [3:136]. Бундай соматикалық фразеологизмлер дүнья тиллериниң бәрине теңдей қубылыс болып есапланады. Адамның дене мүшелери атамалары көп мәнилик болғанлықтан, олар жаңа сөзлерди жасаўда, соның менен бирге, фразеологизмлердің көп екенин бир ғана «көз» сөзи менен пайда болған фразеологизмлердің өзинен-ақ көрип билиўге болады. Усы көзқарастан биз

мақаламызда қарақалпақ тилинде кең қолланылып киятырған «көз» компонентли синоним фразеологизмлердің мәнилик өзгешеликтери ҳаққында сөз етемиз.

«Көз» сөзи менен байланыслы фразеологизмлер өз ара бир-бири менен синоним болып келеди, яғный, бир фразеологизм менен екінши бир фразеологизм бир лексикалық мәниге тең болады. Мысалы: Оразан батырдың бул қараўы аўыл менен хошласқаны еди, атының басын қублаға қаратып ушы қайырсыз жазықлыққа бир көз жуўыртты да, ат үстинен еңкейип Маманның қалпағын алып, айдарынан бир сүйди (Т.Қайыпбергенов). Болмаса сениң босағада көз тигип гүзететуғыныңызды билмейди дейсең бе? (М.Нызанов). Ғарры балаға кийим пишежақ машыншыдай бастан-аяғына жаңа көз жуўырттып еди, биреўге шырамытқандай енди тесирейип қарады (Ш.Сейтов). Ҳәр дайым бир бирине көзи түсип жымыйып уялғанынан төмен қарасқан пайытлары Сапардың қолына ручка кирип бул партаның өзине тийискен күнин ең бахытли күн деп санайды (М.Нызанов). Екеўи де зәңгиге ширенисип алдыңғы шок-шок қара үйлер менен суўын-суўын қосларға олардың арасында үйме-үй жуўырысқан жалаңақ тиленшилерге, ҳәр жерде екеў-үшеў болып жәнжеллескенлерге қараған болып, бир қапталлап қыздан көз алмады (Т.Қайыпбергенов). Дүньяда аўыр жүк кисилердің көз жас төккенин көре бериў екен (Т.Қайыпбергенов). Қарағым-аў, бармедин?! – деп ол мени көзинен жас төгип қушақлап алды (М.Нызанов). Өзин тас баўырман деп жүрер еди, яқ, оның көз жаслары көл болып акты (Алп Султан). ...жүдә жумсақ, әлпайым сөйлести, елдің алаўызлығына жаны төзбей көзлерине жас алып

сөйлести (Т.Қайыпбергенов).

Жоқарыда берілген мысаллардағы *көз жууыртқы*, *көз тигуі*, *көзлерін қадау*, *көзі түсіуі*, *көз алмау* фразеологизмдері «қарау, нәзер таслау» деген мәнілерде жумсалған болса, ал, *көзине жас алыу*, *көзлеріне жас құйылуы*, *көз жаслары көл болуы*, *көз жас төгіуі* фразеологизмдері «жылау, қайғырыу» сыяқлы мәнілерін аңлатып өз ара синоним болады.

Бұлардан басқа да «көз» сөзі менен келген синоним фразеологизмдердің ишінде *көринуі* мәнісін билдиретуге түрлері де ушырасады. Мысаллар: Мүмкін, бұл әдетте қаланың ескі қурылыс белгілерінің көбірек *көзге тасланатұғынлығынан* шығар (И.Юсупов). Тастай түнек. Хеш нәрсе *көзге түсе* қоймайды (Н.Дәуқараев). Өз бойын жаңа тиклеп, *көзге түсе* баспаған жас бағдың сулыу көринісі Қуатты қызықсындырып жиберді (Ж.Сейтназаров).

Фразеологизмдердің ишінде *көріу*, *қарау* менен байланысly «көз» сөзі менен келген синоним фразеологизмдер үлкен орын тұтады. Олардың қолланылуы мәнілері хәр қыйлы. Қарақалпақ тилиндегі «көз» сөзі менен байланысly фразеологизмдердің мәнілері Д.Ерлеспесованың мақаласында сөз етилген [4:20-26]. Автор *көріу* мәнісін билдиретуге фразеологизмдерге *көзден өткеруі*, *өз көзі менен көріу*, *көзге таслануы*, *көзине тик қарау* фразеологизмдерін көрсетіп, олардың хәр қыйлы мәнілік реңклер менен жумсалатұғынын көркем шығармадан алынған мысаллар менен түсіндірген.

Синоним фразеологизмдердің тилдегі тұрақлы, қәліплескен орны – көркем әдебиет. Көркем шығармаларда белгілі уақыя қалай болған болса, сол халында айтылып қоймайды. Жазыушы болған уақыяны өзінің ой елегінен өткеріп, оған түрлі бояу беріп, көркемлеп сүуіретлеуі керек. Усындай сулыу, көркем сөз байлығы фразеологиялық сөз дизбеклері болып есапланады. Фразеологизмдерсіз көркем шығарма жазылмайды. Белгілі бір ойды жарыққа шығарып баянлауда, әсіресе оны көркем тил менен жеткеріуде лексикалық синонимдер менен бір қатарда синоним фразеологизмдер де үлкен хызмет атқарады. Мысалы: Кешке караса, ертелеу іркилип, атына от жыйнайды, жыңғыллар сындырып ықтырма соғады да отты гүрлетіп жағып қоз етип, үстин көрпешелеп көмеді де, жыллы жерге бауырын беріп *көзгір алады* (Т.Қайыпбергенов). Гилем төсекке жамбаслап бірден *көзі илинип* кетті (К.Мәмбетов). Таң саз берген уақтында *көзі уйқыға кетті*. Соннан сәскеге барып оянды. Және *көз илдірді* (К.Мәмбетов).

Бұл мысаллардағы *көзгір алыу*, *көзі илинуі*, *көзі уйқыға кетуі* синоним фразеологизмдері «уйықлау, дем алыу» мәнілерін аңлатады.

Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндегі «көз» компонентли синоним фразеологизмдер инсанның қандайда бір уақыяны еслеу, ядында сақтау ямаса умытыуы сыяқлы мәнілерді билдириуде де

қолланылады. Мәселен, *көз алдына келиуі*, *көз алдында тұрууы*, *көз алдынан өтиуі*, *көз алдынан кетпеуі* хәм т.б. Мысаллар: Арамызда нелер болғанын *көз алдыма келтирип* отырман (Т.Қайыпбергенов). Сонда да базда-базда алағадалыққа берилип, әллі нәрселерді қыял етип отырғанда, сол мұрт бірден *көз алдынан өтип* кеткендей болады (Т.Қайыпбергенов). Сол күнлерги мына уақыя еле мениң *көз алдыма келеді* де турады (А.Әбдиев). Мине оннан кейинги тәгдир Бахадырдың *көз алдында тұрыпты* (С.Исмаилов). Өтмиштиң жалғасы жулдыздай жарқырап *көз алдынан өте* берді (Қ.Мәтмуратов).

Синоним фразеологизмдер образ жасау, қахарманға тиллік минезлеме беріуде кең қолланылады. Олар хәрбір қахарманның сыртқы портретин оның ишки жан дүньясын, минез-құлқын, дүньяға көзқарасын сүуіретлейді. Бундай образ жасау тил қурааллары арқалы иске асады. Фразеологизмдердің гөзленген нышанға дәл тийетуге эмоциональлық бояуы күшли усыллар арқалы адам минезинің толып атырған қыры менен сырын, оның ишки жан дүньясын, жағымлы ямаса жағымсыз хәрекетин сәулелендириудеги әхмийети үлкен.

Демек, фразеологизмдердің арасындағы синонимдерді баянлайын деп атырған ойымыздың ыңғайына қарай қайсысы үйлесимли болса, соны қоллана береміз. Фразеологизмдердің көбірек көркем шығармаларда қолланылуының тийкаргы себеплеринің бири, олар жай сөз дизбеклерине қарағанда шығармадағы персонажлардың характерин ашып беріуде өткір бояу береді. Мысалы: Бүркіт шарықлап, және әллі қаяқларға кетіп, *көзден ғайып болды* (Т.Қайыпбергенов). Қыздың дөңгелек *көзлері тас төбесине шығып*, қорқып үззірге қалша қарап тұрып алды (Т.Қайыпбергенов).

Берілген мысаллардағы *көзден ғайып болды* фразеологизминің орнына «көринбей кетті, жоқ болды» сөзін, *көзлері тас төбесине шығыу* фразеологизминің орнына «қатты қорқты» сөзлерін қолланғанда пикирде көркем образлылық болмаған болар еді. Ондағы фразеологизмдер хәрбір қахарманның хәр қыйлы жағдайлардағы түрлі психологиялық халатын сүуіретлеуде жүдә шеберлік пенен жумсалған.

Демек, көркем шығарма тилиндегі фразеологизмдердің қолланылуы өзгешеликлерин хәм мәнілерин арнаулы изертлеу көркем сөз шеберлеринің халық тилинде таяр тил қураалларын, тил байлықтарын және де шеберлеп пайдалануы усылын ашып береді. Сонлықтан да, көркем шығармаларда образ жасау, персонаж тилине сәйкес минезлеме беріу, уақыя-хәдийсе ямаса халатты көркем образлы, өткірлестіріп беріуде синоним фразеологизмдерді орынлы таңлап қоллануы арқалы айтылажақ пикир хәр тәреплеме анық хәм көркем түрде бериледи. Бундай түрдеги фразеологизмдерді өз алдына тема етип изертлеу хәзірги қарақалпақ тилинің фразеологиясы ушын әмелий хәм теориялық жақтан оғада әхмийетли.

Әдебиетлар

1. Таңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилида феъл фразеологизмдерининг лингвистик тахлили. Филол. фан. фалс. док. (PhD) дис... автореф. – Нукус: 2020. 50-б.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teñles eki komponentli frazeologizmlerdiñ leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015. 31-b.
3. Бердимуратов Е. Хәзірги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994, 136-б.
4. Ерлеспесова Д. А. Садықовтың «Бостансыз бүлбил» шығармасында қолланылған «көз» сөзі менен байланысly фразеологизмдер. // Қарақалпақ тили фразеологиясының әхмийетли мәселелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 20-26-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ тилидағы «күз» компонентли синонимик фразеологизмдерининг маънолари ва қўлланиш ўзига хосликлари бадий асарлардан олинган мисоллар ёрдамида асослаб берилган. Шунингдек, бадий асарларда синоним фразеологизмдерининг образ яратишда, қахрамонга сўз воситасида таъриф-тавсиф беришда, қахрамон ташқи қиёфасини, унинг ички оламини, хулқ-атворини, дунёқарашини тасвирлашдаги хизматлари хусусида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновываются значения синонимических фразеологизмов с использованием признаков компонента «ko'z» (глаз) на примерах из литературных произведений. В литературных произведениях исследовались употребления синонимичных фра-

зеологизмов в формировании персонажа, придание языковой характеристики персонажу, внешний портрет персонажа, его внутренний мир жизни, его поведение, и описание его мировоззрения.

SUMMARY

In the given article are proved the meanings of synonymous phraseological units using features with the component “ko’z (eye)” on the basis of the examples taken from literary works. In the literary works were investigated the use of synonymous phraseological units in forming the character, in giving the lingual characteristics to the character, the external portrait of the character, his world of internal life, his behavior, in describing his worldview.

ХАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИ

Г.К.Кошанова – ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нәкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: юридик терминлар, терминларнинг келиб чикиши, туркий сўзлар, юридик хужжатлар, адвокат, кафолат, камоқхона, қарақалпақ тилининг сўзлик таркиби.

Ключевые слова: юридические термины, историческое возникновение терминов, тюркские слова, юридические документы, адвокат, гарантия, тюрьма, словарный состав каракалпакского языка.

Key words: legal terms, the origin of terms, turkic words, legal documents, lawyer, guarantee, jail, the vocabulary of the Karakalpak language.

Хәр қандай тилдиң лексикасы оның сөзлик курамы сол халықтың өткендеги тарийхы, мәдений, сиясий, экономикалық турмысының сәўлеси сыпатында шығысы жағынан белгили бир қатламлардан туратуғыны мәлим. Бул, өз гезегинде, усы сөзлик курамның ажыралмас бөлеги, бирлиги есапланатуғын терминологиялық қатламда да өз көринисине ийе. Сонлықтан, терминологиялық лексиканың өзи де өз ишинде тарийхый шығысы жағынан бир нешше қатламлардан куралады. Әлбетте, бул қатламлар менен ажыралмас тығыз байланыслы.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлерди тарийхый шығысы жағынан таллап қарағанда олардың, тийкарынан, өз сөзлик қатламы хәм өзгелик қатлам элементлеринен туратуғынлығын көремиз, өз сөзлик қатламға тән юридикалық термин хәм атамалар қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болса, өзгелик қатлам араб хәм рус тили және рус тили арқалы басқа тиллердеги өзлескен лексикалық бирликлерден ибарат. Олардың терминлик мәниге өтиўи, дефинитивлик хызмет атқарыўында, арнаўлы түсиникти билдириўи термин сыпатында турақласыўында белгили дәрежеде өзгешеликлер де көзге түседи. Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлер тарийхый шығысы жағынан төмендегише бөлинеди:

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болған юридикалық терминлер.
2. Араб тилинен өзлескен юридикалық терминлер.
3. Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген юридикалық терминлер.

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери улыўма туркий тиллерге ортақ сөзлер болыў менен бирге сөзлик курамның негизин курайтуғын, халықтың тарийхы менен бирге дөреп, бирге жасап киятырған, оның тилдеге сәўлеси, көриниси сыпатында бахаланатуғын, жеке тәбиятын, миллий өзгешеликлерин көрсететуғын сөзлер екенлиги мәлим. Усы қатламның бирликлери юридикалық терминологияда белгили, анығырағы, тийкаргы орын тутады. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери хәр қыйлы усыллар арқалы юридикалық термин мәнисине ийе, олардың қатарына төмендеги сөзлер киреди: нызам, заң, ҳуқық, ис, ҳәрекет, сораў, тергеў, излеў.

2. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлердиң басым көпшилиги тарийхый шығысы жағынан қарағанда араб тилинен кирген сөзлер деп ойлаймыз. Улыўма, қарақалпақ тилинің сөзлик курамында араб сөзлери үлкен орынды ийелеп илим хәм мәденият, сондай-ақ басқа көплеген тараўларға қатнаслы сөзлерден хәм терминлерден ибарат. Олардың белгили бир бөлеги ҳуқықтаныў илими хәм жәмийетлик-ҳуқықый қатнаслы түсиниклердиң арнаўлы атамасы сыпатында хызмет етип, сәйкес тараўларда хәм кунделикли турмыста түпкиликли сөзлердей кең колланылыў өрисине

ийе. Бул өзлестирмелердиң гейпаралары араб тилиндеги мәнисинде өзлескен болса, екінши топары түпкиликли мәнисинен басқаша мәниге ийе болыўы менен сыпатланады.

М.К.Касымова хәм Ш.Н.Кучимовлар өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң де басым көпшилигиниң араблық шығысқа ийе екенлигин хәм оларға байланыслы бир қанша мәселелерди атап көрсетеди.

Х.Ҳамидов юридикалық хужжетлер тилинің лексикасын шығысы бойынша қатламларға бөлгенде өзлестирмелердиң бир дереги сыпатында араб сөзлерин көрсетеди [1:21]. Биз араб тилинен сондай –ақ, рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен юридикалық терминлерди ажыратқанда усы мийнетти басшылыққа алдық, ондағы мысаллардан пайдаландық. Араб тилинен өзлескен сөзлерден төмендеги лексикалық бирликлер хәзирги ўақытта юридикалық терминлер хызметинде жумсалады: айып, даўа, жуўап, тәреп, ўақыйа хәм т.б.

3. Араб өзлестирмелери негизли юридикалық терминлер қарақалпақ тилинде кең өрис алып қолланылып, сөзлик курамының бирликлерине айланғаннан кейинги тарихый дәўирде яғный XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басынан баслап рус- қарақалпақ байланысларының нәтийжесинде мәденият, экономика, саўда хәм турмыстың басқа да түрли тараўларына қатнаслы сөзлер кирип келе баслады. Олар хәр қыйлы дәўирде терминлик хызметке өтип қолланылады. (Бундай юридикалық терминлер қатарына төмендеги сөзлерди киргизиўге болады: гражданин, исеним хат, штраф, суд, судья, советник).

Ш.Н.Кучимов өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң 1917-1993-жыллар аралығындағы басып өткен дәўирин төмендегише бөледи:

1. Арабша ҳуқықый атамалардың салмақлы орын ийелеген дәўири (1917-1937).

2. Русша ҳуқықый атамалардың мәжбүрий жалпыламай кирип келиўи (1938-1950-жылдың орталарына шекем).

3. Русша ҳуқықый атамалардың әсте-ақырынлык пенен кирип келиўи (1960-жылдың орталарынан 1990-жылға шекем).

4. Рус хәм Европа тиллеринен өзлескен ҳуқықый атамаларды өзбеклестириў процесиниң басланыўы (1989-1990-жылдан хәзирге шекем).

Демек, буннан өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлесиўи 1938-1990-жыллар аралығында оғада үлкен дәўирди өз ишине алады. Атаклы тюрколог Н.А.Баскаковтың «Орта Азиядағы тийкаргы туркий халықлар тиллериниң тарийхый раўажланыў халатында улыўмалық ямаса уксаслық бар» деген пикирин басшылыққа алсақ қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден юридикалық термин хәм атамалардың келип кириў дәўирине байланыслы да